

Agnė NAVICKAITĖ-KLIŠAUSKIENĖ

Vilniaus universitetas

LATVIŲ KALBOS VEIKSMO PAVADINIMAI SU PRIESAGA -iens – AR DARYBOS TIPO PRODUKTYVUMAS AUGA?

Latvian action nouns with the suffix *-iens*: does the productivity of this word formation type increase?

Anotacija. Straipsnyje, remiantis kiekybine duomenų iš latvių kalbos tekstyno *Timeklis 2020* analize, bandoma atsakyti į klausimą, ar dabartinėje latvių kalboje veiksmo pavadinimų su priesaga *-iens* darybos tipas yra produktyvus. Ypatingas dėmesys yra skiriamas plėtos produktyvumui ir jį nustatyti padedantiems hapaksams – vieną kartą tekстыne pavartotiems vediniams.

Raktažodžiai: latvių kalba; žodžių daryba; veiksmo pavadinimai; produktyvumas; hapaksai.

Abstract. This research is an attempt to answer the question whether the word formation type of action nouns with the suffix *-iens* is productive in contemporary Latvian. The article is based on quantitative analysis of data in the Latvian corpus *Timeklis 2020*. Special attention is allocated to expanding productivity and hapax legomena – derivatives that occur only once in the corpus.

Keywords: Latvian; word-formation; action nouns; productivity; hapax legomena.

Veiksmo pavadinimai (*nomina actionis*) – tai viena kertinių daugelio kalbų žodžių darybos kategorijų, kuriai priskiriamų vedinių pasidaroma iš veiksmažodžių. Latvių kalboje ši darybos kategorija pagal jai priklausančių darybos tipų skaičių yra viena didžiausių ir, žinoma, svarbiausių. Dabartinėje latvių kalboje kiek aktyviau vartojama apie 30 skirtingų veiksmo pavadinimų darybos tipų – daugiausia įvairių priesagų vedinių, taip pat keletas galūnių vedinių darybos tipų. Patį produktyviausią dabartinės latvių kalbos veiksmo pavadinimų darybos tipą sudaro priesagos *-šana* vediniai, jų, galima sakyti, yra tiek pat kiek ir veiksmažodžių, nes iš kiekvieno latvių kalbos veiksmažodžio įmanoma pasidaryti veiksmažodžio abstraktą su priesaga *-šana*. Šiam darybos tipui priklausančių vedinių reikšmė yra aiški procesinė veiksmažodžių abstraktų reikšmė, vediniams retai būdingi įvairūs leksikalizacijos procesai

(Navickaitė-Klišauskienė 2013, 168–170). Kiti šiai kategorijai priklausantys darybos tipai vedinių skaičiumi nėra tokie gausūs.

Šio straipsnio objektas – latvių kalbos veiksmo pavadinimai, išvesti su priesaga *-iens*. Tai trečias pagal vedinių skaičių darybos tipas, priklausantis veiksmo pavadinimų darybos kategorijai – jam skiriama arti 400 geriau žinomų vedinių, užfiksuotų bendrinės latvių kalbos žodyne (Navickaitė-Klišauskienė 2013, 135).

Šio tipo vedinių pasidaroma iš pirminių veiksmažodžių (LVG, 232; MLLVG 1, 135–136; Endzelīns 1951, 321), vediniais dažniausiai pavadinamas:

- 1) staigus, momentinis, trumpalaikis veiksmas: *lēc-iens* ‘šūolis’ (: *lēk-t*, *lēc-a* ‘šokti’)¹, *sprādz-iens* ‘sprogimas’ (: *sprāg-t*, *sprāg-a* ‘sprogti’), *brēc-iens* ‘šauksmas, bliovimas’ (: *brēk-t*, *brēc-a* ‘šaukti’) ir kt.
- 2) ilgai trunkantis, tęstinis veiksmas: *brauc-iens* ‘važiavimas’ (: *brauk-t*, *brauc-a* ‘važiuoti’), *kāp-iens* ‘kopimas, lipimas’ (: *kāp-t*, *kāp-a* ‘kopti, lipti’), *skrēj-iens* ‘bėgimas’ (: *skrie-t*, *skrēj-a* ‘bėgti’) ir kt.
- 3) dalies veiksmažodinių priesagos *-iens* vedinių reikšmė jau yra gerokai nutolusi nuo veiksmo pavadinimų reikšmės: *ēd-iens* ‘valgis’ (: *ēs-t*, *ēd-a* ‘valgyti’), *dzēr-iens* ‘gėrimas’ (: *dzer-t*, *dzēr-a* ‘gerti’), *pakāp-iens* ‘pakopa’ (: *pakāp-t*, *pakāp-a* ‘palypėti’) ir kt (LVG, 232).

Šio straipsnio tikslas – atsakyti į klausimą, ar šis gana gausus ir semantiškai stabilus latvių kalbos veiksmo pavadinimų darybos tipas dabartinėje latvių kalboje gali būti laikomas produktyviu? Reikia pažymėti, kad ankstesniuose tyrimuose šis darybos tipas tokiu nebuvo laikomas. Latvių kalbos gramatikoje apskritai nekalbama apie šio tipo produktyvumą, tik užsimenama, kad jis yra kiek gausesnis ir aktyvesnis palyginti su kitais darybos tipais, kuriems priklauso su priesaga *-ien-* išvesti daiktavardžiai (LVG, 231–232). Apie šį tipą kaip apie neproduktyvų yra kalbėjusi ir šio straipsnio autorė (Navickaitė-Klišauskienė 2013, 135–137), taip pat Nicole Nau (2016, 215, 470).

Produktyvumu žodžių daryboje laikomas darybos tipo ar modelio gebėjimas duoti naujų žodžių (tiek aktualių, tiek potencialių) (Bauer 1983, 18; Urbutis 2009, 310, Soida 2009, 63–64), galimybė vienam kalbėtojui tam tikrą modelį taikyti sudarant naujus žodžius, o kitam kalbėtojui tuos žodžius suprasti (Plag 2003, 44). Šiuolaikinėje kalbotyroje produktyvumo tyrimai atliekami daugiausia remiantis kiekybiniais rodikliais. Remdamasis jais, R. Haraldas Baayenas (2009, 901–902) skiria tris produktyvumo rū-

¹ Čia ir toliau skliausteliuose nurodoma pamatinio veiksmažodžio bendratis ir būtojo laiko forma, kuria dažniausiai remiasi šiam darybos tipui priklausantys vediniai.

šis – realizuotąjį produktyvumą, kuris nustatomas suskaičiuojant tam tikrą afiksą turinčius žodžius, plėtros produktyvumą, kuris nustatomas įvertinus vadinamųjų hapaksų, vieną sykį tekстыne pavartotų tam tikrą afiksą turinčių žodžių, skaičių, ir potencinį produktyvumą, kai pagrindiniu kiekybiniu kriterijumi tampa hapaksų santykis su tam tikrą afiksą turinčių darinių vartojimo dažniu. Šiame straipsnyje, remiantis kiekybiniais kriterijais, siekiama iširti veiksmo pavadinimų su priesaga *-iens* darybos tipo plėtros produktyvumą.

Kuo tiriant produktyvumą yra svarbūs hapaksai? Pasak Baayeno, didelis skaičius tekстыne daug kartų pasitaikančių darinių visai nerodo, kad tam tikras darybos tipas yra produktyvus (Baayen 2009, 902). Greičiau atvirkščiai, tai gali rodyti tai, jog kalbos vartotojas dažnai pasitaikančius darinius atsimeina kaip visumą, nustoja taikyti darybos modelius naujiems žodžiams pasidaryti. Darybinio modelio aktyvumą rodo vieną kartą tekстыne pasitaikantys žodžiai ir kuo jų daugiau, tuo modelis produktyvesnis (Plag 1999, 27–29). Vieną kartą tekстыne pavartoti žodžiai dažniausiai gali būti naujadarai ir jų skaičiavimas yra netiesioginis būdas nustatyti, kiek viena ar kita morfologinė kategorija praturtina žodyną (Baayen 2009, 905).

Nagrinėjamo darybos tipo produktyvumą bandyta įvertinti pasitelkiant duomenis iš latvių kalbos tekстыno *Timeklis 2020*. Tai internetinės kalbos tekстыnas, kurio apimtis labai tinkama produktyvumui tirti – tekстыne užfiksuota apie 2 500 000 skirtingų lemų, pavartotų apie 500 000 000 kartų. Tekстыnas yra morfologiškai anotuotas. Medžiaga rinkta ir analizuota 2021–2022 m.

Atsižvelgiant į tai, kad veiksmo pavadinimų su priesaga *-iens* daromasi daugiausia iš pirminių veiksmožodžių, šis tipas neturėtų pasipildyti naujadarais, nes naujų veiksmožodžių be priesagų dabartinėje kalboje tiesiog neatsiranda.

Tačiau šiuo požiūriu gana įdomūs yra vediniai iš priesaginių veiksmožodžių. Dabartinės latvių kalbos gramatikoje, nors ir užsimenama, kad su priesaga *-iens* veiksmo pavadinimų galima pasidaryti ne tik iš pirminių, bet retais atvejais ir iš priesaginių veiksmožodžių, tačiau tokių vedinių pavydžių neduodama (MLLVG 1, 135–136). Latvių kalbos gramatikoje nurodomas vos vienas vedinys *klauvēj-iens* ‘beldimas’ (: *klauvē-t*, *klauvē-ja* ‘belsti’) (LVG, 232). Janio Endzelyno gramatikoje taip pat nurodoma, kad priesagos *-iens* vediniai remiasi daugiausia pirminiais veiksmožodžiais, o vediniai iš priesaginių veiksmožodžių yra gana reti (Endzelīns 1951, 321). Bendrinės latvių kalbos žodyne iš 378 užfiksuotų priesagos *-iens* vedinių veiksmo pavadinimų, pasidarytų iš priesaginio veiksmožodžio, yra 12.

Tekstyne iš viso buvo rasta 813 priesagos *-iens* vedinių, priklausančių veiksmo pavadinimų kategorijai ir turinčių aiškų veiksmo pavadinimo reikšmę. Savaimė suprantama, kad šią priesagą turintys pavyzdžiai, kurie priklauso kitoms darybos kategorijoms, į šį sąrašą nepateko. Taip pat į tiriamąją medžiagą nepateko ir dūriniai, kurių antrasis dėmuo yra veiksmo pavadinimas su priesaga *-iens*.

Iš paminėtų 813 pavyzdžių, net 236 yra vediniai iš priesaginio veiksmažodžio – jie sudaro beveik trečdalį visų tekstyne aptiktų veiksmo pavadinimų su priesaga *-iens* (29%).

1 lentelė. **Veiksmažodžių su priesaga *-iens* dažnis latvių kalbos tekstyne *Timeklis 2020***

Pamatinis veiksmažodis	Bendras vedinių skaičius tekstyne	Hapaksų skaičius	Hapaksų dalis, %
Nepriesaginis	577	170	29,4%
Priesaginis	236	151	63,9%

Kaip matyti iš 1 lentelės, iš 236 priesagos *-iens* vedinių, kurių pamatinis veiksmažodis buvo priesaginis, daugiau nei pusė jų (63,9% arba 151 vedinys) yra hapaksai. Šiuos vieną kartą tekstyne pasitaikančius priesagos *-iens* vedinius galima suskirstyti į tas pačias semantines grupes, apie kurias jau buvo užsiminta straipsnio pradžioje:

1) vediniai, įvardijantys trumpalaikį, staigų, momentinį veiksmą: *klapēj-iens* ‘pliaukštelėjimas’ (: *klap-ē-t, klap-ē-ja* ‘tapšnoti, belsti’), *raustīj-iens* ‘truktelėjimas, peštelėjimas’ (: *raust-ī-t, raust-ī-ja* ‘traukti, tampyti, pešioti’), *kūkoj-iens* ‘vienkartinis gegutės skleidžiamas garsas, kuktelėjimas’ (: *kūk-o-t, kūk-o-ja* ‘kukuoti’) ir kt. Plg. pavyzdžius iš tekstyne:

- (1) *Zēni ir pelnījuši pāris klapējienus pa plecu.* (Berniukai nusipelnė poros piaukštelėjimų per petį)
- (2) *Raustījiens aiz jakas, vēl viens.* (Truktelėjimas už skverno, dar vienas)
- (3) *Ne tikai katra dzeguze kūko citā augstumā, bet tā melodija viena kūkojiena ietvaros par pustomi pabīdās.* (Kiekviena gegutė ne tik skirtingu balsu kukuoja, bet net ir to paties kuktelėjimo melodija pustomiu pasikeičia)

2) vediniai, įvardijantys ilgai trunkantį, tęstinį veiksmą: *kāpelēj-iens* ‘laipiojimas’ (: *kāp-elē-t*, *kāp-elē-ja* ‘laipioti’), *braukāj-iens* ‘važinėjimas’ (: *brauk-ā-t*, *brauk-ā-ja* ‘važinėti’), *domāj-iens* ‘apmąstymai’ (: *dom-ā-t*, *dom-ā-ja* ‘galvoti, mąstyti’) ir kt. Plg. pavyzdžius iš tekstyno:

- (4) *Viss posms ir viens vienīgs kāpelējiens augšā lejā.* (Visas etapas yra tik laipiojimas aukštyne žemyn)
- (5) *Kas tas tāds par riteņotāju braukājienu?* (Kas čia per dviratinių pasivažinėjimas?)
- (6) *Cilvēks pavadīja laiku inteliģentos domājienos.* (Žmogus praleido laiką inteligentiškuose apmąstymuose)

Be jokios abejonės, tenka pripažinti, kad pateikti pavyzdžiai ir dauguma kitų vieną kartą tekстыne pasitaikančių veiksmo pavadinimų su priesaga *-iens*, kurių pamatas yra priesaginis veiksmožodis, yra retai vartojami žodžiai. Tačiau tai, kad jie yra reti, visai nereiškia, kad jie nėra suprantami. Tai yra žodžiai, kurie tiek semantiškai, tiek morfologiškai atitinka šio darybos tipo reikalavimus. Ingo Plagas ne sykį yra rašęs apie „aktyvųjį“ ir „pasyvųjį“ žodyną, o prie „aktyviojo“ žodyno priskyręs kalbėtojo dažnai vartojamus žodžius, kuriuos jis paprastai atsimena kaip vientisus nedalomus vienetus. O tie žodžiai, kurie nėra vartojami dažnai, esant poreikiui kalbėtojo yra kiekvieną kartą pasidaromi iš naujo – tačiau tai, pasak I. Plago, tik rodo atitinkamo modelio aktyvumą arba produktyvumą (Plag 2003, 46–49; 1999, 6–9).

Derėtų atkreipti dėmesį ir į dar vieną aspektą, susijusį su priesaginiais veiksmožodžiais ir priesagos *-iens* vediniais iš jų. Tekстыne buvo rasta ir keletas hibridinių darinių, kurių pamatinis veiksmožodis yra paskolintas ir adaptuotas latvių kalboje, pvz., *gūglēj-iens* ‘gūglinimas, informacijos ieškojimas Google paieškos sistemoje’ (: *gūgl-ē-t*, *gūgl-ē-ja* ‘ieškoti informacijos Google paieškos sistemoje’), *snorkelēj-iens* ‘paviršinis nardymas’ (: *snorkel-ē-t*, *snorkel-ē-ja* ‘užsiimti paviršiniu nardymu’), *iekačāj-iens* ‘parsisiuntimas (iš interneto)’ (: *iekač-ā-t*, *iekač-ā-ja* ‘parsisiūsti (iš interneto)’). Nors ir negausūs, tačiau šie pavyzdžiai taip pat rodo aktyvų ir „gyvą“ darybos modelį.

Reikėtų grįžti prie nagrinėjamo vedinių darybos tipo (1 lentelė) ir atkreipti dėmesį dar ir į tai, kad hapaksų, nors ir perpus mažiau, tačiau pasitaiko ir tarp vedinių iš nepriesaginių veiksmožodžių (toks darybos modelis kaip tipinis aprašytas tiek latvių kalbos gramatikose, tiek kituose šaltiniuose, žr.

ankstesnes nuorodas): iš 577 priesagos *-iens* vedinių tekstyne vieną kartą pasitaikė 170 – hapaksai sudaro bemaž 30% visų vedinių.

2 lentelė. **Hapaksų, pasidarytų iš nepriesaginių veiksmažodžių, pasiskirstymas pagal pamatinio veiksmažodžio struktūrą**

Bendras hapaksų, padarytų iš nepriesaginių veiksmažodžių, skaičius	Pamatiniai veiksmažodžiai, turintys priešdėlius	Pamatiniai veiksmažodžiai, neturintys priešdėlių
170	148 (87%)	22 (13%)

Kaip matome iš 2 lentelėje pateikiamų duomenų, didžioji dalis (87%) vieną kartą tekstyne užfiksuotų iš nepriesaginių veiksmažodžių pasidarytų priesagos *-iens* vedinių remiasi priešdėliniu veiksmažodžiu. Dar pgl. kelių tą pačią veiksmažodžio šaknį turinčių vedinių dažnių lenteles, pateikiamas tekstyne (3 ir 4 lentelės).

3 lentelė. **Priesagos *-iens* vedinių iš veiksmažodžių su šaknimi *lūz-* dažniai latvių kalbos tekstyne *Timeklis 2020*.**

Lemma	↓ Frequency	Frequency per million	
1 lūziens	85	0.17	...
2 atlūziens	9	0.02	...
3 salūziens	1	< 0.01	...
4 palūziens	1	< 0.01	...
5 nolūziens	1	< 0.01	...
6 megalūziens	1	< 0.01	...
7 ielūziens	1	< 0.01	...

Iš 3 lentelės matyti, kad greta 85 sykius tekstyne pasitaikančio daiktavardžio *lūz-iens* ‘lūžis, lūžimas’ (: *lūz-t, lūz-a* ‘lūžti’), yra ir ketvertas vieną kartą pasitaikančių vedinių, pasidarytų iš priešdėlinių veiksmažodžių: *salūziens* ‘sulūžimas’ (: *salūz-t, salūz-a* ‘sulūžti’), *palūz-iens* ‘palūžimas’ (: *palūz-t, palūz-a* ‘palūžti’), *nolūz-iens* ‘nulūžimas’ (: *nolūz-t, nolūz-a* ‘nulūžti’) ir *ielūz-iens* ‘īlūžimas’ (: *ielūz-t, ielūz-a* ‘īlūžti’).

4 lentelėje pateikti vediniai, darybiniais ryšiais susiję su veiksmažodžiu *grāb-t* ‘griebti, čiupti’. Vedinys *grāb-iens* ‘griebimas’ užfiksuotas 81 kartą, o priešdėlinių veiksmažodžių vediniai *sagrāb-iens* ‘sugriebimas’ (: *sagrāb-t*, *sagrāb-a* ‘sugriebti’), *pagrāb-iens* ‘pagriebimas, pagrabaliojimas’ (: *pagrāb-t*, *pagrāb-a* ‘pagriebti, pagrabalioti’) ir *aizgrāb-iens* ‘pagriebimas, pačiupimas’ (: *aizgrāb-t*, *aizgrāb-a* ‘pagriebti, pačiupti’) skirtini hapaksams.

4 lentelė. Priesagos *-iens* vedinių iš veiksmažodžių su šaknimi *grāb-* dažniai latvių kalbos tekстыne *Tīmeklis 2020*.

Lemma	↓ Frequency	Frequency per million		
1 grābiens	81	0.16		...
2 iegrābiens	15	0.03		...
3 sagrābiens	1	< 0.01		...
4 pagrābiens	1	< 0.01		...
5 aizgrābiens	1	< 0.01		...

Iš lentelėse pateiktų duomenų galima daryti išvadą, kad veiksmo pavadinimų su priesaga *-iens* darybos modelis yra aktyvus, o jo aktyvumą dabartinėje kalboje daugiausiai palaiko priešdėliniai veiksmažodžiai – būtent jie yra daugumos vieną kartą tekстыne pasitaikančių vedinių pamatas. Net jei įprastus kalboje gerai įsitvirtinusius iš nepriešdėlinio veiksmažodžio padarytus vedinius kalbėtojas „atsimena“ kaip vientisus ir nedalomus, tai prirėikus vedinio iš rečiau vartojamo priešdėlinio veiksmažodžio, kalbėtojas pasitelkia ir pritaiko jam jau žinomą darybos modelį, duodantį kalbėtojui „čia ir dabar“ reikalingą veiksmo pavadinimą.

Apibendrinamosios pastabos

Latvių kalbos tekстыno *Tīmeklis 2020* pavyzdžių analizė leidžia tvirtinti, kad dabartinėje latvių kalboje veiksmo pavadinimų su priesaga *-iens* darybos tipas yra produktyvesnis nei manyta iki šiol. Pasitelkus kiekybinį surinktų duomenų tyrimą, paaiškėjo, kad:

1. Šio darybos modelio aktyvumą gerokai išplečia didesnis galimų pamatinių veiksmažodžių ratas – darybos pamatu dažniau nei manyta iki šiol tampa priesaginiai veiksmažodžiai. Didžiausias vieną kartą tekстыne pa-

vartotų priesagos *-iens* vedinių skaičius (151 iš 236) yra siejamas su vediniais iš priesaginių pamatinių veiksmažodžių. Plečiantis pamatinių žodžių bazei, turėtų augti ir darybos tipo produktyvumas. Kad nagrinėjamas darybos tipas yra „gyvas“, rodytų ir keletas hibridinių vedinių, kurių pamatiniai priesaginiai veiksmažodžiai yra paskolinti.

2. Pastebėta, kad darybos modelis iš nepriesaginių (1 asmenuotės) veiksmažodžių taip pat yra gana aktyvus – trečdalis tekстыne rastų šio tipo vedinių (170 iš 577) yra hapaksai, t. y. tekстыne yra pavartoti po vieną kartą. Pastebėta, kad daugiausia hapaksų (148 iš 170) duoda priesagos *-iens* vediniai iš veiksmažodžių su įvairiais priešdėliais – tokiu būdu darybos tipas įgauna potencijos augti.

ŠALTINIAI

Tekstynas Tīmeklis 2020 (<https://nosketch.korpuss.lv/#dashboard?corpname=CommonCrawl>)

Bendrinės latvių kalbos žodynas (<http://www.llvv.tezaurs.lv>)

LITERATŪRA

Baayen, R. Harald 2009, *Corpus linguistics in morphology: Morphological productivity*, in Lüdelling Anke, Kytö Merja (eds.), *Corpus Linguistics 2*, Berlin: Walter de Gruyter.

Bauer, Laurie 1983, *English Word-Formation*, Cambridge: Cambridge University Press.

Endzelīns, Jānis 1951, *Latviešu valodas gramatika*, Rīga: Latvijas valsts izdevniecība.

LVG – Daina Nītiņa, Juris Grigorjevs (red.), *Latviešu valodas gramatika*, Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2013.

MLLVG – Ēvalds Sokols (red.), *Mūsdienų latviešu literārās valodas gramatika*, Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959.

Nau, Nicole 2016, *Argument realization in Latvian action nominal constructions: A corpus and text based investigation*, in Axel Holvoet, Nicole Nau (eds.), *Argument Realization in Baltic*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Navickaitė-Klišauskienė, Agnė 2013, *Dabartinės latvių kalbos daiktavardžių darybos sistema (nomina agentis ir nomina actionis)*, Daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas.

Plag, Ingo 1999, *Morphological Productivity: Structural Constraints in English Derivation*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

Plag, Ingo 2003, *Word-formation in English*, Cambridge: Cambridge University Press.
Soida, Emīlija 2009, *Vārddarināšana*, Rīga: Latvijas Universitāte.
Urbutis, Vincas 2009, *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Agnė NAVICKAITĖ-KLIŠAUSKIENĖ

Baltistikos katedra

Baltijos kalbų ir kultūrų institutas

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

Lithuania

[agne.navickaite@flf.vu.lt]